

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 301

ÜÇÜNCÜ 1000'E
GİRERKEN TÜRKİYE
Kutlu Doğum Sempozyumu - 1999

Yayına Hazırlayan
Ömer Turan

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	93270
Tas. No:	297.92 KUT.D

ANKARA
2000

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Mithatpaşa Cad. No: 62/B (06420) • Kızılay/ANKARA

Tel: (0.312) 418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75

Fax: (0.312) 417 00 09

Yayın No: 301

Sempozyumlar-Paneller Serisi: 30

ISBN 975-389-358-2

00.06.Y.0005.301

Kapak Tasarım ve Uygulama

Mehmet Fidancı

Bu kitap;

Türkiye Diyanet Vakfı

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin

Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde

hazırlanıp basılmıştır.

KALKINMANIN KÜLTÜREL İMKÂN LARI: KALKINMA VE DİNÎ HAYAT

Mehmet S. Aydın

Kalkınma: Bilindiği gibi, kalkınma, gelişme, terakki ve benzeri kavramlarla anlatmaya çalıştığımız içtimaî durum, özellikle son yüz elli yılın belki de en önemli konusu olmuştur. Bu büyüklü kelimeleri bazen “tasvir edici” (deskriptif) anlamda kullanır, onlarla bir durumu bilimsel olarak dile getirmeye çalışırız, bazen de onları “değer ifade edici” bir anlamda kullanır ve bu yolla bazı toplumları över, bazılarını yerer, bazılarını “ilkel”, bazılarını “medenî” sayar ve çok kere uluslararası ilişkilerimize de ona göre bir içerik ve form kazandırır; planlar, projeler ve stratejiler hazırlarız.

“Kalkınma” kavramı, öteki benzer kavramlar gibi, çok boyutlu değişgen bir kavramdır. Bu yüzden de kavramın “efradını cami, ağyarını mâni” bir tarifini yapmak imkânsız görünmektedir. Onunla bilimsel ve teknolojik ilerleme, sermaye birikimi, iş gücünün bir farklılaşma sürecine girmesi, genel refahın -dolayısıyla gayr-ı sâfi millî hasılanın- artması, eğitim, sağlık ve benzeri alanlarda temel sorunların çözümlenmiş olması, hatta ortalama ömür çizgisinin uzamasından tutalım da özgürleşme, rasyonelleşme, demokrasi ve temel insan hakları alanında ilerlemeyi ve daha pek çok şeyi anlatmaya çalışırız. Katı rasyonelliğin, pozitivizmin, bilimselciliğin ağır bastığı dönemlerde kalkınmanın “maddî unsurları” ön planda olmuş, fakat özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren de, insan hakları, demokrasi vs. gibi “manevî” yönü önemli olan konular ön planda tutulmaya çalışılmıştır. Genelde ifade edilecek olursa, günümüzde kalkınma, aynı zamanda, geniş kültür yapısı içinde ele alınması gereken insan ve çevre merkezli bir konu olma özelliğini taşımaya başlamıştır. Söz kültüre, hele bizimki gibi tarihî geçmişe sahip bir toplumun kültürüne, gelince dinin nasıl bir güçle ortaya çıkacağını tahmin etmek o kadar zor olmasa gerektir. Kelamî açıdan

dine yakın olsak da olmasak da o bizim kültürümüzün odağında yer almaktadır. Bu yüzdendir ki, din, kendisinin kültür unsurlarından *her hangi biri* gibi görülmesinden, veya kendisine tâli bir yer tanınmasından daima rahatsız olmuş, yeri ve zamanı geldiğinde de bu rahatsızlığını dile getirmekten -hatta bazen istenmedik tarzlarda dile getirmekten- geri durmamıştır. Kalkınmanın bir kültür hadisesi olarak ele alınmasının dinî hayatı ne denli öne çıkardığını görmek için Max Weber'in veya, bizim, Sabri Ülgener'in yazılarına bir göz atmak yeterlidir sanırım. Weber'in ana tezi bugün bile hararetle tartışılmaktadır. O tezden yola çıkarak -tasvip veya reddederek- öteki dinî kültürleri, meselâ Bryan Turner'in yaptığı gibi İslâm kültürünü anlamaya ve yorumlamaya çalışmanın¹ artan bir şekilde sürdürüldüğünü görmek, kalkınma-din ilişkisine dair bilimsel ilginin kalıcı olduğunu göstermektedir.

Bunun demokrasinin gelişmesiyle çok yakından ilgili olduğuna, herkes tarafından bilinmesine rağmen, işaret etmek isterim. Bugün artık sadece kalkınmadan değil, "demokratik gelişme"den söz edilmektedir. Kültürel bir çerçeveye oturtulmadan, başka bir deyişle kültür içinde bulunan "anlam sistemi" dikkate alınmadan demokrasiden söz etmenin tatmin edici bir manası yoktur. Demokrasi ünlü Fransız düşünürü Foucault'nun deyimiyle "halk ilmi"ni, yani kültür içinde hayatta kalmayı başarmış inanışları, bilgileri, tutumları, hülâsâ çok geniş anlamıyla "halk dünya görüşü"nü dikkate almadan kök salamaz. Sadece belli bir zümrenin veya zümrelerin dayattığı demokrasi denemelerinin dünyanın hiç bir yerinde bugüne kadar başarılı olduğuna şahit olunmamıştır.

Epistemolojik açıdan bakıldığında, "halk ilmi"² ayrılaşmamış, yahut modern bilimde olduğu anlamda farklılaşmamış bir tecrübenin sonucudur. O bilginin anlattığı dünyada meselâ; dinî tecrübe ekonomik tecrübeden, ahlâkî tecrübe bedîi tecrübeden tam olarak ayrı durmaz. Biri öteki ile ilişkili, bağlantılıdır. Sistemlemiş ve teorik bir çerçeve kazanmış "ilişkili epistemoloji" -ki bu temelde her

1 Bryan S. Turner, *Weber and Islam: A Critical Study*. Routledge and Kegan Paul, London, 1978.

2 Bkz. F. Dallmayr, *Alternative Visions: Paths in the Global Village*, Oxford, 1998, s. 7.

şeyin her şeyle ilgili olduğu bir ontolojik yapıyı gözönünde bulundurur.- kısmî otonomlukları (bilimin, ahlâkın, sanatın) ortaya çıkarcak bir gelişme gösterebilir. Fakat o, daima bütünü dikkate almak durumundadır. Bu durumda hakiki kalkınmanın *bütün*'ün kalkınması demek olduğunu anlamakta zorluk çekmeyiz.

Dinî Tecrübe: Buna çok geniş anlamıyla dinî hayat da diyebiliriz. İslâm söz konusu olduğunda bu hayat, en yoğun haliyle, birey-Allah ilişkisinde yani ibadetlerde, dualarda, yakarış ve serzenişlerde yaşanır. İslâm'da tecrübenin hâlis manâda *dinî* olabilmesi için ilişkiye ait ve/veya bu ilişkiyle bağlantılı olması gerekir. Bağlantıları kurulmuş bir dinî tecrübe, hayatın her bölgesinde yaşanır ve o, hayatın her alanında etkili olur. Belki de en çok ekonomik hayatta etkisini gösterir. Bu etki hem bireysel düzlemde, hem de toplumsal düzlemde kendisini belli eder. Yine bazen geniş kitlelerin günlük hayatlarında bir bilinç hali, bir farkında oluş olarak yaşanır; bazen de derin ilmî ve fikrî yanı olan, yahut duygu dünyasını çok derinden etkileyen ve eylemlerimize anlam kazandıran canlı ve müessir bir tecrübe olarak var olur. O, bireyin psikolojik dünyasında *motive* eden, toplumsal hayatta *pekiştiricilik* görevi yapan, felsefi ve uhrevî boyutta hayatımıza *gaye* sunan bir zenginlik olarak var olur.

Kalkınma ile dinî tecrübe arasındaki ilişkiyi görmeye çalışırken bu zenginliği gözden uzak tutmamamız icab eder. Şüphe yok ki, İslâm'da dinî tecrübenin *nihai* gayesini uzak tutmamamız icab eder. Şüphe yok ki, İslâm'da dinî tecrübenin *nihai* gayesi uhrevî hayattır. Fakat bu, biraz sonra daha ayrıntılı olarak anlatacağım gibi, İslâm'ı öteki dünya dini (eskatolojik bir din) yapmaz. Bu hayatı, uhrevî hayatın "mukaddimesi" gibi gören bir dini "dünya" veya "ahiret" dini şeklinde değerlendirmek yanlış olur. Aslında bütün dinler bu dünyada bir şeyler yapmak, bir işe yaramak için vardılar.

İslâm ve Kalkınma: Kur'an'ın ışığında bakıldığında, kalkınma, nihai tahlilde bir *ahlâkî* başarıdır. Bu yüzden de Kur'an'ın başlıca hedefi, iman ve ahlâk değerlerinin, yani *takva*'nın belirleyici olduğu bir toplum düzeni kurmaktır. Ona göre, görünüşte ve kısa vadede başarı, güçlünün gibi algılansa da aslında *ahlâklılı*ndır. İnançsız ve ahlâksız güç, sonunda kendi kendini yok eder ve geride sadece

ibret alınacak kültür ve medeniyet izleri (*âyâtı*) bırakır. Kur'an'da bize bu durumu hikaye eden pek çok ayet-i kerime vardır.

Yine Kur'an'ın ilmi ve fikri teşvik ettiğini, mü'mine ampirik ve, geniş anlamda, rasyonel bir bakış tarzı verdiğini, "insan için çalışmaktan başka bir şey yoktur ve sa'yı ona gösterilecektir." dediğini; hiç kimsenin, ne mü'minin ne de mü'minenin yaptığı herhangi bir şeyin zayıf edilemeyeceğini, helal kazancın bir nimet ve ihsan olduğunu müslüman bilginler, özellikle "dinin mani-i terakki" olduğu rivayetinin ortaya çıkmasından bu yana, anlatmaktan geri durmamışlardır.

Bütün bunlara rağmen, devamlılık arzeden yani sürdürülebilir bir kalkınma İslâm dünyasında halâ niçin yok? Bu soruyu, neredeyse iki asırdır sora sora hem de büyük bir sıkıntı, üzüntü ve utanç içinde, bir hal olduk. Aslında sorunun cevabını *tam olarak* bilmiyoruz. Kanaatimce bu soruya benim gibi düşünenlerin verebilecekleri en genel cevap şudur: Kalkınma ile İslâm'ı, İslâm ile kalkınmayı, dolayısıyla çağdaşlaşmayı bir arada götürmede ciddi zorluklarımız oldu. Tehlikesini bile bile ben burada bu genellemeyi sürdürmek istiyorum.

Her şeyden önce İslâm'ın kuruluş dönemini takip eden genişleme ve yayılma yıllarında da çok kere sanıldığının aksine maddî ilerleme ile manevî ilerleme bir arada yürütülemedi. Kültüre o dönemlerde dahil olan yüzlerce yeni unsur yeterince İslâmlaştırılmadı. Hem siyasî hem iktisadî hayat manevî unsurlarca yeterince islâmlaştırılmadı. Hem siyasî hem iktisadî hayat manevî unsurlarca yeterince beslenemedi. Kudret peşinde olanlar manevî derinlikten, yatkınlıkları manevî derinlikten yana olanlar ise, dünya işlerinden uzaklaşmaya başladı. Felsefe ve kelam, hissi ve ameli (içtimâî ameli); tasavvuf, ilmi ve fikri, hukuk ise batını ihmâl etti ve sonunda yukarıda sözünü ettiğim epistemik bütünlük ve ona bağlı olarak ferdi ve içtimâî plânda tecrübe bütünlüğü bozuldu. Çok geçmeden bu bozulma bir kültür parçalanmasına kapı açtı. Eğitim ve öğretim de ona göre şekil ve istikamet kazandı. Bilim önemli mesafeler kaydetmesine rağmen ne kurumlaşabildi, ne de bu alanda başka kurumların desteğini kazanabildi. Kurumlar hukuku yeterince gelişemedi. Tüzel kişilik son derece zayıf kaldı. Bilimi, teknolojiyi, ekonomik gelişmeyi destekleyecek sosyal sınıflar güçlenemedi. Ve böylece

modern dönemlere süreklilik içinde değişmeyi sağlamış ve sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmış bir içtimaî yapı ve onu var kılacak içtimaî bir iman ve ahlâk ile giremedik. Yönetim tarzının bazı yönleri, din ve vicdan özgürlüğü, sanat vs. alanlarında durum çok daha iyi idi. Ama o iyiler topyekün iyi için, ne yazık ki, yeterli olmadı. Neticite itibariyle, kalkınmışlığın, hiç değilse maddî kalkınmışlığın ne demek olduğunu savaş meydanında mağlub olmanın getirdiği öfke, korku ve utanç tecrübesiyle birlikte anlamaya başladık.

Artık bir asrı bulan çağdaş hayatımızda bir çok şeyi, sanıyorum, biraz daha iyi görüp anlamaya başladık. Bilimin, teknolojinin, modern kurumların ve yasal düzenlemelerin önemini anladık. Ama kanaatimce bu kez de, pek çok uyarıya rağmen, İslâm'ın içtimaî gücünü takdir edemedik ve bu çağda İslâm'a layık bir "İslâm ile varoluş"un felsefesini geliştiremedik. Bunu başaramamanın pek çok sebebi var. Ben burada sadece birinin, en geniş kapsamlı olanının üzerinde kısaca, hem de safdil görünme riskini göze alarak, durmak istiyorum.

Bilindiği gibi biz bu asra "üç tarz-ı siyaset"in tartışmasıyla girdik. Şüphe yok ki bu üçü, aynı zamanda, "üç tarz-ı terakki" idi: Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak. Bu projelerin her üçü de *modern*di. Fakat İslâmlaşmanın modernliğinin görülmesi için daha ince bir dikkate ihtiyaç vardı. Burada İslâmlaşmak, İslâm'da dinî hayatın (tecrübenin) yeniden inşası, yani *bu zamanda* inşası anlamına geliyordu. Önce Kur'an dikkate alınacak, sonra onun ışığında görenek sorgulanacak, yani yaşayan kavramlar, ilkeler vs. bir bir gözden geçirilecek, böylece ciddi bir zemin temizliğine girişilecek ve bilahare *ilmen, fikren, hissene ve amelî müterakki muasır bir dinî hayat inşa edilecekti*. Ve bu yolla, Ziya Gökalp'in deyimiyle "muasır Müslüman Türk'ün yetişmesi"³ için din kendi payına düşeni yapmış olacaktı. Sonuçta bu Türk'ün milliyetçiliği inancı ile ve her ikisi de çağdaşlığı ile yapıcı-yaratıcı bir ilişki içinde olacaktı. Bu konudaki farklı düşüncelere ve yorumlara saygılıyım; ama ben modern Türkiye'nin inişli çıkışlı asırlık gayretlerine rağmen bu kolektif başarıyı sağlayamadığına inanıyorum. Bu da bizi şu iki tehlike ile karşı

3 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 12.

karşıya getirdi: Kalkınma çabamızı -ki bunu ben modernleşme çabamızla aynı görüyorum- çok etkili bir manevî güçten mahrum bıraktık. Çağdaşlığın sözüm ona “sembolik” tezahürlerini çok önemli sayarak, onları geniş kitlelerin adeta kafasına vururcasına öne çıkardık, halk desteğini ciddiye almadık; hattâ zaman zaman halk bilincini, biraz da o semboller yüzünden, rencide ettik. Ama bu arada ilim öğrenmenin *farz*, vergi vermenin *kutsal* olduğunu da duvarlara yazmaya devam ettik.

Kanaatimce bundan da daha vahimi kendimizi modern hayatın tam içine girmek suretiyle yenilemiş, yani terakki etmiş olan bir dinî hayattan mahrum bıraktık. Yukarıda da işaret ettiğim gibi, dinî hayat, fikrî, ilmî, bedî ve amelî boyutları olan çok zengin bir hayattır. Bu hayatın hâlâ fakir ve tutarsız bir düzeyde seyretmesi, İslâm dünyasında pek çok içtimaî problemin çözümünü zorlaştırmaktadır. Kısacası, kalkınma (modernleşme) dinden, dinî hayat ise kalkınmadan beslenemedi. Yani din, millîleşme ve asrîleşme projelerine, bu ikisi de zaten özellikle ilmî ve fikrî plânda gözden çıkarılmış olan İslâmlaşma projesine katkıda bulunamadı. Bu asrın başında Türkçülerin çıkardıkları İslâm Mecmuası'nın alt başlığında “şiar” olarak dile getirilen “Dinli Hayat ve Hayatlı Din”e bir türlü ulaşamadı. Mehmet Akif bunun temelinde çok yanlış bir telakkinin yattığını söylüyor.⁴

İçtimaî, edebî, hasılı her meselede
Garbı taklid edemezsek, ne desek beyhude.
Bir de din kaydını kaldırmalı; zira o belâ,
Bütün esbab-ı terakkiye engel hâlâ.

Mehmed Akif’de, tıpkı çağdaş müslüman aydınlar gibi, dinî hayatta kalkınmaya engel unsurların olduğundan şikayet etmektedir. Ama onlar, mücerret manâda “din hayatını” değil, yaşanan dinî hayattaki ilerlemeye mani kayıtları, meselâ yanlış tevekkül, sabır, rıza, kader vs. gibi telakkileri kaldırmak ve bu yolla dinî hayatı da çağdaşlaştırmak istemektedirler. Akifin “doğrudan doğruya Kur’an’dan alıp ilhamı” demesinin sebebi, söz konusu kayıtların

4 Mehmet Akif, *Safahat*, C. 1., Zaman Yayınları, İstanbul, tarihsiz, s. 358.

kaldırılma işinin sadece muasır hayatın bir gereği olarak değil, biz-
zat Kur'an'ın bir talebi olarak görülüp anlaşılmasıdır. Başka
bir deyişle burada öne sürülen "inkılâp" hem muasır ilim ve sana-
tın hem de Kur'an'ın taleplerini karşılayacak bir "köklü değişme" ol-
mak durumundadır.

İslâm böyle bir değişmeye müsait midir? Sorunun cevabını
Akifden alalım:

Mütefekkirlerimiz dini de hiç anlamamış,
Ruh-i İslâm'ı telakkileri gayet yanlış.
Sanıyorlar ki terakkiye tahammül edemez
Asrın asâr-ı kemâliyle tekâmül edemez.⁵

Bu mısralarda kalkınma ile din, yani "ruh-i İslâm" arasındaki
diyalojik ilişki en açık bir şekilde dile getirilmektedir. Din, kalkın-
manın kaynağı ve en büyük motive edici gücü olabilir. O, kalkınma-
ya içerik ve istikamet verme bakımından etki edebilir. Pek tabîî, bu
arada, dinin şekillendirdiği hayat da "asrın asâr-ı kemâliyle teka-
mül" edebilir. Yani kalkınma hem maddî hem de manevî yönüyle bir
bütün olarak gerçekleşebilir. Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'nin de
işaret ettiği⁶ "İslâmiyetin simasını kaybetmeden hakıyla medeni-
leşmek... Bu çare pek zordur, fakat gayr-ı mümkün değildir." Ahmet
Hilmi'ye göre, İlimin ve fennin arkasına dinî hissi koymak bir mec-
buriyettir. Aksi takdirde yapılacak değişikliğin adı inkılâp değil, *is-
tihale* olur. "İstihalenin zarurî şartı ise", diyor Ahmet Hilmi, "köklü
İslâmî kaidelerden uzaklaşmak olur."⁷ Bu yol Ziya Gökalp'in deyi-
miyle, "muasır bir İslâm Türklüğünü ibda etmek" yolu değildir.⁸
Gökalp'e göre katı muhafazakârlıktan da radikal inkılâpçılıktan da
kaçınmak lazımdır. Dışarıdan tarihsiz, ananesiz müesseseler al-
makla tekamül yolu açılmaz. Önce Türklüğün vücuda getirdiği
müesseseleri tarihî tetkike tabi tutmalıyız. Aynı yolu İslâm'a ait
müesseselerimiz konusunda da takip etmeliyiz. Asrın fenlerini ve

5 A.e., s. 366.

6 "İslam Tarihi", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, Nşr. İ. Kara, İstanbul, 1987, s.
17.

7 A.e., s. xxvi.

8 Ziya Gökalp, *a.g.e.*, s. 12.

tekniklerini ve usüllerini millî ve dinî ananelerimize aşlar ve meze edersek, *muasır bir İslâm-Türk medeniyetini hasıl edebiliriz.*⁹

Bu çizgi, Türk fikrî hayatında çok ciddî bir şekilde konuşulmuş ve tartışılmış olmasına rağmen amelî hayatımızda yeterli içtimaî ve siyasî destekten mahrum kalmıştır. Kalkınma felsefemizin de, din anlayışımızdan birer problem alanı oluşturmasının temel sebebi, kanaatimce, bu mahrumiyette aranmalıdır. Kalkınma problemimizin odak noktasında bir de din problemimiz vardır. Yukarıda işaret ettiğim diyalojik ilişki kurulabilseydi, yani kalkınma kavramımız (veya kavramlarımız) dini ciddiye alsaydı, dinî hayattan yararlanan bir tutum izleseydi; ilmî, fikrî ve hissî bakımdan güçlenmiş olan ve gittikçe devletten (kısmen de olsa) bağımsız bir statü kazanan din, yeterli bir faaliyet alanı bulabilseydi, her iki problem de bugün daha başedilebilir nitelikte olurdu.

Ben, bu ciddî problemle başedebilme imkânının hâlâ güçlü -belki de halâ yegâne kalkınma yolu- olduğuna inanıyorum. Bana uzun ömürlü gibi görünmeyen mevcut "manevî buhran"a -ki onu bütün dinî, siyasî ve ideolojik köktencilikler ayakta tutmaktadır.- rağmen bugün pek çok şeyi düne nazaran, daha berrak görmekteyiz. Tarihi ciddiye almayan, kalıcı hâlis kültür değerleriyle uzlaşmaya ihtiyaç dahi hissetmeyen "Batıcı kalkınma anlayışı"nın başarısızlığı ortadadır. Bizzat Batı, batıcılığın bizdeki çıkmazlarını bizden çok önce -veya bizim batıcılarımızdan çok önce- görmüştü. Bugün Batıdaki klasik batıcılık dahi çok ciddi eleştirilerle karşı karşıyadır. Dekonstruksiyonist, post-yapısalcı, post-modern yazılara bir göz atmak bu eleştirinin ne kadar ciddi olduğunu görmek için yeterlidir.

Batıdan bölük-pörçük alıntılarla -bunu da özellikle savunmacı bir amaç için kullanmak düşüncesiyle- kendisine güç katmak isteyen "İhyacı dinî akımlar"ın da başarı sağlayamadıkları görülmektedir. Eleştirel ve analitik bir zihin yapısının yeterince güçlü olmaması, ihyacıyı hem "dekonstruksiyon" hem de rekonstruksiyon" çabalarında başarısız kaldı. Yani ihyacı, İslâm'ın bir beşerî tecrübe olarak tarihte sergilenişini, bu tezahürün yarattığı fikirleri, sistemleri, kurumları, -ve hattâ hayelleri- bir çözme, ayırma, sökme ameliyesine

9 Ziya Gökalp, *a.g.e.*

tabi tutarak parçalama ve onlar arasındaki ilişkileri yakından görme imkânına kavuşamadı. Muhatap olarak aldığı Batıyı da tatmin edici bir vukufla göremediği için, çok önemli hizmetler ifa etmesine rağmen, bir “yeniden-inşa”ya girişemedi.

Batı’da bir tür “İslâm modernizmi“ diye adlandırılan ve kanatimce temel özelliği, yahut çizgisi “yenileşmeci-özgürleşmeci” olan fikir akımı, bütün sistemsizliğine, hattâ naipliğine rağmen, kalkınma anlayışında daha sağlam bir çıkış noktasına sahiptir. Şöyle ki:

1) Bu akım, problemlerin görülmesi ve anlaşılmasında bilimsel yaklaşımı ön plânda tutmaktadır. Kalkınma sorunu, her şeyden önce, amprik bir sorundur. O halde onu anlayabilmek, yorumlayabilmek için ilgili bilimsel disiplinlerin sunacağı her imkâna açık olmak, rasyonelliğin bir gereğidir. Bugün İslâm dünyasının cesur ve dürüst bilim adamlarına, yani bilimsel sonuçları görmekten, anlatmak ve uygulamaktan korkmayan, zaman zaman akıl-dışı tepkiler gösteren zümrelerin, siyasetçilerin, gücü elinde tutanların tutumlarından çekinmeyen *entellektüel bilim adamları*’na âcil ihtiyacı vardır.

2) Bu akım, Kur’anî olan ile tarihî olanı birbirinden ayırıyor ve Kur’an’ın problemlerin çözümde “anahtar” olacağına inanıyor. “Anahtar” olmakla “İşte problem, işte onu çözmeyi sağlayan âyet” gibi safdilâne bir yaklaşımı birbirine karıştırmamak gerekir. Kur’an parça parça ifadelerinin yanında ve ötesinde bir görüş, bir ışık sunmaktadır. Mesela, Kur’an bir ekonomi kitabı değildir; ama hangi büyük ekonomik modellerin onun genel öğretisi ile uyum içinde olup olmayacağını görmek de imkânsız değildir. Kur’an ta işin başında dinî davranışla iktisadî davranış arasında bir “takva” bağı kurmuş, iman ile içtimaî adaletsizliğin bir arada bulunmasının “olmazlığına“ açıkça işaret etmiştir. başta İngiliz âlimi W.M.Watt¹⁰ ve Fransız Maxim Rodinson¹¹ olmak üzere pek çok Batılı müşteşrik, Kur’an’ın iktisadî hayata bakışı üzerinde önemle durmuşlardır.

Müslüman aydın tarihin dekonstrüksiyonunu da o ışık altında gerçekleştirmek durumundadır. Mesela, İslâm tarihinde sistemli bir içtimaî ahlâk felsefesi geliştirememiştir. Acaba Kur’an’da açık-

10 W.M. Watt, *Islam and the Integration of Society*, London, 1961; Ayrıca bkz. Aynı yazar, *Muhammad at Mecca*, Oxford, 1953.

11 Maxim Rodinson, *Islam et Capitalism*, Paris, 1966.

ça ifadesini bulan din ve vicdan özgürlüğü, ferdi irade hürriyeti, çalışma (sa'y)nın değeri, teşebbüs hürriyeti, helâl kazanç ilkesi; aklın, malın ve ırzın mahfuziyeti; renk, dil, ırk ve cinsiyet ayırımına dayalı uygulamaların reddi ve daha nice ilke, standard ve değerleri temel alan bir içtimâî ahlâk geliştirilebilse, ve bu ahlâk, ilmî, sınaî ve iktisadî çabalar için de bir çerçeve oluştursaydı nasıl bir sosyal yapı vücut bulurdu? Ve, yine, meselâ, Weberci bir yaklaşımla iktisadî hayat ile iman ve ahlâkî hayat arasında nasıl bir ilişki görülebilirdi? Burada *Weber ve İslâm* adlı eserin yazarı Bryan S. Turner'in aldığı bir iktibasa ve bir değerlendirmesine atıfta bulunmak istiyorum. S.D. Goitein bir yazısında Richard Steel'in *Tüccarın Çağrısı*'nda yer alan bazı görüşlerle Hicrî 804 yılında vefat eden ünlü Muhammed Şeybanî'nin *Kazanç Üstüne* adlı eserinde dile getirilen bazı görüşler arasında mukayese yapıyor ve şöyle diyor: Şeybanî "dürüst bir maişet için ticaretle meşgul olan yeni müslüman sınıfın sıkı bir mücadeleye koyulmasının sadece İslâm'ın tasvibini almakla kalmadığını, onun aynı zamanda İslâmî bir görev olduğunu ispat etmek durumundaydı. O tıpkı Richart Steel gibi, para kazanmanın aleyhinde olan köklü dinî ön yarguları kaldırmak zorundaydı." Bu ön yarguları, tıpkı ortaçağ rahipleri gibi, dindarlık adına servet sahibi olmaya karşı çıkan ve dilenerek geçinen sözde zahidler yaymaktaydılar.¹²

Şeybanî'nin teşvik ettiği ortamda çok sık tekrarlanan bir hadîse göre, helal kazanç peşinde olan bir tüccar devlet hizmetinde olan bir kimseden Allah katında daha önemliydi. İslâm'ın ilk üç yüz yılında görülen bu olumlu (dünya hayatı karşısında), faaliyetçi ve kendi şartları içinde rasyonel tablo, İslâm tarihinde babaerkil saltanat döneminin başlaması, yöneticilere mutlak itaatin ön plânda tutulması, şer'î hükümlerin katı bir şekilde kodifiye edilmesi ve askerî sınıfla ulema sınıfı arasında bir ittifakın oluşması ile ve başka pek çok sebep yüzünden yavaş yavaş solmaya yüz tuttu.¹³

3) Yukarıda yenileşmeci-özgürleşmeci akımın tarihî olanla dinî olan arasında bir ayırım yaptığını söyledim. Fakat bu yaklaşımı savunanların bir kısmı, bir adım daha atarak vahyin bünyesinde de

12 Turner, a.g.e., s. 142.

13 A.g.e., s. 142-3.

tarihîlik görmektedir. Kur'an mü'minlerin önüne adım adım gerçekleştirilecek olan bir "ahlâkî düzen" koymaktadır. Temelde ahlâkî olan hukukî düzenlemelerde sağlam birer başlangıç noktası vermekte, gerisini İslâmî bilincin evrimine terk etmektedir. Sözcüleri Kur'an, bazı haklar ve özgürlükler konusunda, hitap ettiği ilk müslüman toplumu gelebileceği çizgiye getirmiştir. O toplum, beşerî bir bünye olarak o kadar gidebilirdi. Ama o çizgiyi orada bırakmak, değişmeyi, iyileşmeyi, evrimi inkâr etmek anlamına gelir. Bu durumda da dinî tecrübe, manevî kalkınmayı sağlayacak güç ve zenginlikten mahrum kalır; asırlar boyu kalmıştır da. Kur'an ve çağımızın talepleri açısından bakıldığında, kalkınmanın manevî unsurlarının pekiştirilmesi çok daha aciliyet arz etmektedir. Aslında, İslâm dünyasında kalkınmanın maddî cephesinin tekamülü manevî cephesinin tekamülüne bağlıdır. Temel insan haklarının güvence altına alınmadığı hiç bir ülkede topyekün kalkınma olmaz, olamaz. Türkiye gibi ülkeler, sadece dinî hayatta değil, seküler alanda da yenileşmeci-özgürleşmeci bir istikamette yürümek ve tarihîliği, dolayısıyla sınırlılığı, hattâ yer yer izafiliği o bölgelerde de görmek durumundadır. Ucu açık bir dinî ve fikrî, dolayısıyla siyasî, içtimai, iktisadî vs. tecrübe dünyasına ihtiyaç vardır. Bu çizgi elbette bizi bir açık topluma götürür. Çağımızın ünlü filozofu Kral Popper'in çok okunan bir kitabının başlığından da esinlenerek diyebiliriz ki, "düşmanları çok olmasına rağmen açık toplum" kalkınmış ve kalkınabilecek en iyi toplumdur. Yirminci yüzyılın son çeyreği kapalı, baskıcı, tutucu, örfî idarelerle kalkınmış gibi görünen ülkelerin -mesela komünist blokun- sonunun nereye vardığını bize açıkça göstermiştir.

Manevî gücü kuvvetli bir kalkınma felsefesine Batı dünyası da muhtaçtır. İslâm dünyası, kalkınma anlayışında Batının işlediği tarihî hatalardan ders almalıdır. Batının maddî kalkınmasında yeterince ahlâklı olmayan bir üretim-tüketim telâkkisinin, insanı ve tabiatı -haram lokma derdine- sömürmenin, dolayısıyla mazlumun ter ve kanının büyük payı vardır. Kudret ve hakimiyeti ana faziletler olarak gören, başta rasyonellik -özellikle de ekonomik rasyonellik- olmak üzere pek çok şeyi bu "faziletler"e göre formüle eden Batı, yeni yeni "insan ve çevre merkezli kalkınma modelleri" üzerinde kafa yormaya, çalışmaya başlamıştır. Buna şükretmek ve insanlık adına onun bu uyanışının geliştireceği plân ve projelerde

seyirciler olarak değil aktörler olarak yer almak, İslâmî ve insanî bir görevimiz olsa gerektir.

Weber, Protestan ahlâkı ile kapitalizm arasında bir ilişki görmüştü. Fakat aynı Weber, iyice güç kazanmış bir kapitalizmin artık Protestanlığın ahlâkına muhtaç olmayacağını, kendi yolunu kendisinin çizeceğini de söylüyordu. Yine o farkındaydı ki, hayatı iyiden iyi sekülerleştirmenin kapısını açan, hattâ bizzat Batı Hıristiyanlığın sekülerleştiren Protestanlık, kendi idam fermanını bizzat kendisi hazırlıyordu. Kapitalizmin ve Protestanlığın hız kazandırdığı sekülerleşme, dini sadece sosyal kurumlar manzumesi içinde bir köşeye itmekle kalmadı (objektif sekülerleşme), dinin bireysel tecrübedeki kredibilitésine de (subjektif sekülerleşme) büyük bir darbe vurdu.¹⁴

Açıkça görülmektedir ki, İslâm böyle bir duruma girmemek için iki asra yakındır önemli bir mücadele vermektedir. Bir inanç ve ahlâkî değerler bütünü olarak İslâm'ın kendisini hayattan çekmesi gibi bir şey söz konusu olamaz. Önemli olan, onun içerik ve istikamet kazandırdığı dinî tecrübenin sürekli değişmekte olan hayat ile diyalojik bir ilişki içinde kalarak hayatı yenilemesi ve hayatla yenilenmesidir. İslâm ile kalkınmanın derin anlamının bu olduğunu düşünüyorum.

14 Bkz. P.L. Berger, *The Social Reality of Religion*, London, 1968, s. 128.